

מכון חרוב

אלול תשס"ט, אוגוסט 2009

ירושלים

התעללות בילדים – ההכרה בתופעה, התפתחות החקיקה ופיתוח דרכי טיפול והגנה

מרים פבר, M.S.W – פקידת סעד ראשית לחוק הנוער בדימוס

“עץ הדעת ועץ החיים נטועים בליבם”

“The tree of knowledge & the tree of life are planted in their hearts”

מכון חרוב

מכון חרוב מיסודה של קרן שוסטרמן ישראל, הוקם בשנת 2007, במטרה לפתח תוכניות וידע מתקדם בתחום של ילדים אשר עברו התעללות ומשפחותיהם. המכון שואף לשמור על סטנדרטים גבוהים של איכות ומצוינות במטרה ליצור מענים לצרכים של הקהילה המקצועית המופקדת על רווחתם של הילדים נפגעי התעללות והזנחה, זאת באמצעות עידוד יצירת תוכניות חדשניות, הכשרות, מחקרים, מאגרי ידע וקידום דו־שיח בין אנשי מקצוע העוסקים בנושא בשדה ובאקדמיה, בארץ ובעולם.

התעללות בילדים – ההכרה בתופעה, התפתחות החקיקה ופיתוח דרכי טיפול והגנה

מרים פבר, M.S.W – פקידת סעד ראשית לחוק הנוער בדימוס

1. התפתחות היסטורית

בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל – כמו גם במדינות אחרות באותה תקופה – המושג של התעללות בילדים בתוך המשפחה לא היה מוכר. ההנחה המקובלת הייתה כי הורים מגדלים את ילדיהם כמיטב יכולתם, בדרכי חינוך שונות – וכי זו זכותם וחובתם. עם זאת, כבר בראשית ימיה החלה המדינה להכיר באחריותה לשלום ילדיה, אולם לא היה זה בהקשר של התעללות או הזנחה. הילדים שנחשבו אז למי שזקוקים לעזרה ולהגנה היו חסרי בית או חסרי משפחה – ילדים יוצאי השואה שהגיעו לארץ בגפם וילדי עולים חדשים שמשפחותיהם סבלו מקשיי קליטה. כדי לסייע לילדים ולמשפחות הללו במצוקתם, הוקמו ברחבי הארץ כפרי ילדים ופנימיות. בקרב העולים והפליטים היו מקרי התעללות, אולם אלה לא נחשפו באותה תקופה.

באופן הדרגתי החלו אנשי מקצוע – ובעקבותיהם גם הציבור הרחב – להכיר בתופעה של הורים המתעללים בילדיהם וגורמים להם פגיעות פיזיות, נפשיות או מיניות. המודעות לתופעת ההתעללות הביאה לשינויים תפיסתיים. שירותי הרווחה החלו לרכוש ידע מקצועי בנושא. האגודה להגנת הילד – אל"י – פיתחה צוות מומחה לנושא ההתעללות וערכה סמינרים בהשתתפות מומחים מהארץ ומהעולם. נפתח קורס לפקידי סעד לחוק הנוער, ואל"י מילאה תפקיד נכבד בהכשרתם. ההקשבה לילדים ולהוריהם וההתוודעות לידע ההולך ומתפתח במדינות אחרות אפשרו לבחון את ההתנגדות הנפשית והתרבותית העמוקה, המונעת מאתנו להבחין בתופעות של פגיעה והתעללות ולהבינן.

המושג של ילדים בסיכון הזקוקים להגנה החל לקבל תשומת לב טיפולית במהלך שנות החמישים. בשנים אלו לא דובר על סיכון בעקבות התעללות, אלא על סיכון עקב תנאי החיים בבית. בשנות השבעים התפתח העיסוק בנושא של ילדים בסיכון בשני נתיבים עיקריים. הראשון היה בחינת הצרכים הנפשיים וההתפתחותיים של תינוקות וילדים, והשני היה ההכרה בקיומה של התעללות במסגרת המשפחה.

ההתפתחות בנתיב הראשון הביאה לדיון ער בקרב אנשי מקצוע בשאלה מהו הטיפול הנכון הנדרש לילדים שאינם יכולים לגדול בבית הוריהם. בשנת 1973 ראה אור ספרו של יוסף גולדשטיין, אנה פרויד ואלברט סולניט, *Beyond the Best Interests of the Child*¹, שעסק בשאלת טובת הילד הנפגע ודרכי הטיפול הנכונות בו. פרופ' אלברט סולניט הזמין לישראל על ידי השירות למען הילד (השירות לאימוץ) כדי לייעץ בשאלות הכרוכות בטיפול בילדים הנמסרים לאימוץ ובילדים הגדלים בפנימיות או במשפחות אומנה.

במסגרת דיון זה עלתה המודעות למצבם של תינוקות וילדים בגיל הרך הגדלים במוסדות ואינם זוכים לחוות קשר משפחתי ולחוש תחושות השתייכות, קביעות ויציבות. הדיון התיאורטי הוביל לשינויים רבי-חשיבות: כך למשל, בשנת 1975 נסגר בית התינוקות ויצו בירושלים, שגדלו בו כ-400 תינוקות ופעוטות בקבוצות גדולות. עם סגירתו הוקם במקומו בית הילדים "בית ברוריה" מטעם עמותת "בית לכל ילד". המסגרת החדשה אפשרה לתינוקות וילדים בגיל הרך, שהוצאו מבתיים עקב התעללות, הזנחה או חוסר יכולת של ההורים לטפל בהם, לגדול בקבוצות קטנות ואינטימיות של חמישה-עשר ילדים. בהמשך נסגרו כמה בתי תינוקות נוספים מתוך אותה תפיסה.

במסגרת המגמה של התמקדות בצורכי הילדים, תוקן בשנת 1981 חוק האימוץ בסיועו של פרופ' סולניט.² כדי למנוע שהייה ממושכת של תינוקות בפנימייה – שבעקבותיה תיפגע יכולת ההתקשרות שלהם – אפשר החוק, במצבי חירום, מסירה מהירה של תינוקות למשפחות מאמצות. החוק החדש גם הבחין בין שני סוגים של עילות למסירה לאימוץ – פגיעה והזנחה מצד אחד וחוסר מסוגלות הורית מצד אחר. מטרת ההבחנה הייתה להימנע מתיוג שלילי של הורים שהתנהגותם כלפי ילדיהם לא נבעה מכוונת זדון. הניסיון הזה שיקף את יחסם האמביוולנטי של שירותי הרווחה, שביקשו להימנע

1 J. Goldstein, A. Freud, and J. Solnit, *Beyond the Best Interests of the Child* (New York: The Free Press, 1973).

2 חוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981.

מלהטיל אשמה על הורים, אולם בפועל, הורים שהוגדרו כחסרי מסוגלות נפגעו עמוקות, וממילא נתגלע מתח רב בינם ובין שירותי הרווחה. עילת חוסר המסוגלות השפיעה בשנים הבאות על כל מערך קבלת ההחלטות בשירותי הרווחה. כדי להוכיח חוסר מסוגלות התפתחו מבחני מסוגלות הורית. כמו כן, שירותי הרווחה נדרשו להוכיח בבית המשפט כי פעלו בכל דרך אפשרית כדי לסייע להורים לשפר את יכולותיהם. בעקבות זאת גובשו תוכניות טיפוליות חדשות למשפחות מתקשות.

אותה אמביוולנטיות שאפיינה את שירותי הרווחה ואת בתי המשפט בנושא של תיוג הורים הקשתה עליהם בהמשך להכיר בתופעה של התעללות הורים בילדיהם. השימוש במבחני מסוגלות הורית הועתק מאוחר יותר לבתי המשפט לנוער, שנעזרו במבחנים כדי לקבוע אם ההורים הפוגעים יכולים להשתלב בתוכניות הטיפוליות ואם אפשר להחזיר את הילדים לבתיהם.

הנתיב השני שהתפתח בשנות השבעים - ההכרה בקיומה של התעללות במסגרת המשפחה - ניזון אף הוא במידה רבה ממגמות שנוצצו בעולם המערבי. לאורך שנות השבעים גברה בארצות הברית ההכרה בתופעה של התעללות בילדים. תרמו לכך בין השאר מחקריהם של הנרי ורות קמפה³. גם בישראל החלו באותה תקופה לעסוק בתופעה. בשנת 1979 הקימה ד"ר חנינה צימרין את אל"י - האגודה להגנת הילד. האגודה פעלה רבות לחקר נושא ההתעללות בילדים, לטיפול בתופעה ולהגברת המודעות בקרב נותני השירותים החברתיים, המחוקק והציבור הרחב.⁴

בעקבות ההכרה בקיומה של התופעה החלו להתגבש דרכי טיפול במשפחות מתעללות. אגודת אל"י עמלה על פיתוח מומחיות חדשה בתחומי האבחון והטיפול, במטרה להבין טוב יותר את הדינמיקה הפנים-משפחתית של ההתעללות. אל"י גיבשה צוות מומחים, פתחה "קו חם" ובנתה בהדרגה שירותים טיפוליים לילדים נפגעי התעללות ולהוריהם. בשנים הראשונות עסקו הגורמים המטפלים רק בנפגעי התעללות פיזית. פגיעות אחרות היו מעבר ליכולת ההשגה וההכרה. ילדים נפגעי התעללות הורחקו מבתיהם בסיוע החוק. עם זאת, כפי שנראה בהמשך, בעקבות ההתנסות בטיפול במשפחות, ההפרדה בין הורים לילדים חדלה מלהיות מובנת מאליה.

3 R.S. Kempe and C.H. Kempe, Child Abuse (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978).

4 ח' צימרין, "שנות דור של עשייה - תרומתה של אל"י: האגודה להגנת הילד לפיתוח שירותים לסיכון בישראל", בתוך: התעללות והזנחה של ילדים בישראל: הנפגעים, אכיפת החוק והמשפט, רפואה, חינוך ורווחה, בעריכת ד' הורוביץ, י' בן יהודה ומי חובב (ירושלים: אשלים, 2007).

היה זה אפוא תהליך חברתי מורכב. שנים של למידה נדרשו עד שהעזו לדבר על אלימות פיזית של הורים כלפי ילדים שאינה תוצר של חינוך אוהב, ושנים נוספות נדרשו עד שהחלו להבין התעללות נפשית מהי ולהכיר בקיומן של פגיעות מיניות. עם התפתחות המודעות המקצועית והציבורית לתופעת ההתעללות בילדים עלה גם הצורך בחקיקה, שתעגן בחוקי המדינה את הטיפול בתופעה. ואמנם, לאורך השנים התגבשה חקיקה ענפה, שנועדה לספק מענה לקורבנות ההתעללות, להסדיר את הטיפול בהם, לקבוע עונשים למתעללים ולעגן את חובת הדיווח.

2. התפתחות החקיקה בתחום ההתעללות בילדים

1.1 חוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך-1960⁵

כאמור, בד בבד עם התעוררות ההכרה בתופעה של פגיעה בילדים נרתם גם המחוקק והחל לגבש את עמדתו. את ראשית התפנית בחקיקה סימן חוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך-1960, שהכיר בכך שילדים ובני נוער עלולים להימצא בסכנה בבית הוריהם וכי יש ילדים הזקוקים להגנת המדינה. עד 1960, התופעה של ילדים בסיכון זכתה להכרה בחוק רק מתוקף סעיף 16 בפקודת העבריינים הצעירים משנת 1937. סעיף זה קבע כי קציני המבחן לנוער, הנתקלים במהלך עבודתם עם נוער עבריין בילדים הזקוקים להגנה, יכולים להוציאם מן הבית ולשלחם למעונות.⁶ סעיף זה היה חדשני בזמנו, כפי שכתב השופט דוד רייפן בשנת 1955: "סעיף 16 נותן סמכות לטפל בצעירים שלא ביצעו כלל עבירה ומובאים לבית המשפט מפני שהם זקוקים להגנה ולהשגחה. זה חידוש רב ערך, המדגיש את אחריות המדינה לגורל צעירים החיים בתנאי חיים מסוימים".⁷

חוק הנוער החדש מ-1960 הוא הבסיס המשפטי להכרה בכך שישנם קטינים הנתונים בסיכון בתוך המשפחה מסיבות שונות. החוק קבע כי הורים אחראים לשלום ילדיהם, הגדיר מדדי סיכון והבהיר מיהם הילדים הזקוקים להגנה מפני הוריהם: ילדים שהוריהם אינם ממלאים את חובותיהם כלפיהם – בין משום שאינם מסוגלים ובין משום שהם מזניחים את חובותיהם. החוק קבע מצבים נוספים שבהם יש להגדיר קטינים כנזקקים ולקבוע כי הם יועמדו תחת השגחה או יוצאו מבית הוריהם: קטינים הנמצאים במקום המהווה עבירה, משוטטים ועבריינים מתחת לגיל הפלילי. החוק הנרחב עסק בדרכי הטיפול, בחובות פקיד הסעד, בהליך המשפטי ובזכויות הילדים וההורים בהליך המשפטי.

5 חוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך-1960.

6 פקודת העבריינים הצעירים מס' 1, 1937.

7 ד' רייפן, "התפתחות הטיפול המשפטי בעבריינים צעירים", משפט וכלכלה, חוברת ב' (1955), עמ' 3-14.

עם זאת, על אף חדשנותו, החוק רק רמז למצבי סיכון שונים אך לא התייחס לאפשרות שהורים יפגעו במזיד בילדיהם או יתעללו בהם. על פי החוק, הורים לכל היותר מזניחים את ילדיהם או שאינם מסוגלים לטפל בהם ולהשגיח עליהם. ובכל זאת, סעיף 2 (6) לחוק, המגדיר מיהו קטין נזקק - " [מי ש]שלומו הגופני או הנפשי נפגע או עלול להיפגע מכל סיבה אחרת" - חשוב דווקא בשל עמימותו. סעיף עמום זה אפשר לספק הגנה לקטינים במצבי סיכון - מצבים שבאותם ימים טרם העזו להגדירם כהתעללות של הורים בילדיהם. אולם במרוצת השנים הופעל הסעיף בחוק המתייחס למצבים מסוג זה.

חוק הנוער מ־1960 היה חדשני גם בהשוואה לחקיקה המקבילה בעולם. אולם ככל הנראה, עבור שירותי הרווחה בישראל היה החוק חדשני מדי - ואמנם, רק בתחילת שנות השבעים החלו ביישומו הלכה למעשה. הסיבה הייתה נעוצה בכך שהחוק חייב איוש של תפקיד חדש: פקידי סעד לחוק הנוער. לראשונה מונו אנשי מקצוע מתחום הטיפול שנדרשו לבצע תפקיד משפטי - לפנות לבית המשפט ולטעון להגנתו של קטין. התפקיד החדש דרש הכשרה משפטית, שינוי בתפיסה המקצועית־טיפולית, שילובה בגישה המשפטית והתאמת מענה טיפולי כפוי. מעבר לצורך במשאבים חדשים ובתוספת של כוח אדם, נדרשה מהפכה בגישה של שירותי הרווחה ובתי המשפט: היה עליהם להכיר בכך שילדים עשויים להזדקק להגנה מפני הוריהם ושיש הורים הפוגעים בילדיהם בזדון - לפחות במובן של הזנחה, שהרי עדיין לא דובר אז בגלוי על התעללות. המדינה ונציגיה - בית המשפט - התגייסו להגנתם של ילדים בסיכון ופעלו לחלצם מידי הוריהם.

במרוצת השנים נוספו לחוק סעיפים המביאים בחשבון מצבי סיכון נוספים, שנקבעו בחוקים אחרים. מדובר במצבים שבהם ההורים אינם מגנים על הילד - בין בזדון ובין משום שאינם מסוגלים להגן עליו:

1. סעיף 2 (7) - נזקקות: תינוק הנולד כשהוא סובל מתסמונת של חסר בסם (סינדרום גמילה, התשנ"ה-1995);
2. סעיף צו הגנה (התשנ"א), בעקבות החוק למניעת אלימות במשפחה (התשנ"א-1991): הצו מאפשר להוציא צו הרחקה נגד הורה או בן משפחה אחר המסכן את הקטין;
3. סעיף 3 (6) - דרכי טיפול: הסעיף מורה כי במקרה של תוצאה חיובית בבדיקה לגילוי נגיף האיידס אצל קטין, יש למסור על התוצאה לאחראי לו (התשנ"ו-1996). סעיף זה נועד למעשה להגן על הקטין מפני עצמו: החוק

מאפשר לו לבצע בדיקת איידס ללא ידיעת הוריו או גורם אחראי אחר, אולם במקרה של תוצאה חיובית - הוא נזקק לליווי במחלתו. מדובר כאן במקרים שבהם קטינים נמצאים במצבי סיכון עקב חוסר מסוגלות של ההורים למלא את תפקידם.

4. סעיפים 33 עד 37 (תיקון התשנ"ה), שנדרש בעקבות תיקון חוק חולי נפש התשנ"א). הסעיפים עוסקים בכל דרכי הטיפול הנפשי לקטינים, במקרים שבהם ההורים אינם דואגים לטיפול הולם - בדיקות נפשיות כפויות במרפאה או באשפוז, טיפול נפשי כפוי במרפאה ואשפוז לצורך טיפול פסיכיאטרי. הסעיפים מתייחסים גם למעמדו של קטין המתנגד לאשפוז או המבקש להתאשפז.

תיקונים אחרים שתוקנו בחוק הנוער קשורים לסדרי המשפט ולזכויותיהם של הורים וילדים, בהתאם להכרה ההולכת וגוברת בזכויות האדם בכלל.

2.2. חוק העונשין, התשל"ז-1977, סימן ו' 1: פגיעה בקטינים ובחסרי ישע (תיקון התש"ן-1990)⁸

כאמור, אף שחוק הנוער משנת 1960 הכיר בצורך לספק לילדים הגנה כפוייה מפני הוריהם, הוא לא הביא בחשבון אפשרות של התעללות או של פגיעה בזדון. החוק הראשון שהתייחס במפורש למצבים של התעללות, ניצול ופגיעה מכוונת בילדים בכלל - ועל ידי הוריהם או בני משפחתם בפרט - היה חוק העונשין התשל"ז-1977 (תיקון התש"ן-1990): פגיעה בקטינים ובחסרי ישע. חוק זה, שחוקק ביוזמת ד"ר יצחק קדמן והמועצה לשלום הילד, חולל שינוי בכל המערכות העוסקות בטיפול בילדים והביא למהפכה בנושא ההגנה על ילדים. שני חידושים שנקבעו בתיקון לחוק הקנו לו את חשיבותו. הראשון הוא הקביעה כי גרימת חבלה לקטין או לחסר ישע בידי האנשים האחראים לו חמורה יותר מפגיעה הנגרמת בידי אדם זר, ועל כן גם הענישה חמורה יותר (סעיף 368 ב' ג'). קביעה זו עוררה סערה. בתי המשפט, שנהגו להקל בעונשם של הורים שפגעו בילדיהם בהנחה שעשו זאת מתוך אהבה ועל מנת לחנך, החלו בהדרגה - בתהליך שנמשך כעשור - לשנות את פסיקותיהם. הנטייה לשפוט לקולא פגיעות בתוך המשפחה הייתה גם נחלתם של אנשי מקצוע אחרים: עובדים סוציאליים, מורים, רופאים ואנשי משטרה. והנה, מעתה החלה התפיסה להשתנות מן היסוד.

8 חוק העונשין, התשל"ז-1977, סימן ו' 1: פגיעה בקטינים ובחסרי ישע (תיקון התש"ן-1990).

החידוש השני שנקבע בתיקון לחוק היה חובת דיווח, שלפיה כל אזרח, איש מקצוע או בן משפחה חייב לדווח למשטרה או לפקיד הסעד אם נודע לו על פגיעה בקטין (סעיף 368 ד'). חובת הדיווח עוררה קושי עצום. הדבר ניכר בדבריו של פרופ' דוד ליבאי בתחילת שנות התשעים. בכנס שעסק בחובת הדיווח שאל ליבאי, אז חבר כנסת, את פקידי הסעד: "מדוע הסכמתם להיות מלשינים?". דיונים רבים התנהלו בין נציגי המשטרה ובין פקידי הסעד לחוק הנוער סביב הפעילות המשותפת בתחום חובת הדיווח. הם ביקשו לקבוע נהלים משותפים, נורמות ושיטות עבודה. כל המערכות הנוגעות בדבר - המשטרה ומערכות הרווחה, החינוך והבריאות - התארגנו לשיתוף פעולה: נערכו ימי עיון, נקבעו נהלים פנימיים ונוסחו נהלים משותפים. רבים הסתייגו מחובת הדיווח והתנגדו לפלישה לתחום המשפחתי הפרטי. הם סברו אמנם כי החוק החדש מחייב לשפוט את התנהגותן של משפחות על פי הערכים החדשים המקובלים במדינה, אך התקשו לפתוח בהליכים פליליים נגד הורים הנראים נורמטיביים.

חובת הדיווח חלה על כל אנשי המקצוע העובדים עם קטינים: רופאים, אחיות, מורים, גננות, פסיכולוגים, פסיכיאטרים, עובדים סוציאליים, פקידי סעד, תרפיסטים למיניהם, אנשים העובדים בפנימיות ועוד. כדי ליישם את החוק, נדרשו כל משרדי הממשלה האחראים על אנשי המקצוע האלה להיערך ולתרגם את חובת הדיווח לפרקטיקה יומיומית.

החוק שינה לחלוטין את עבודתם של פקידי הסעד לחוק הנוער. מספר פקידי סעד בישראל עלה מ-150 ל-550. הוקמו שירותים שונים, מרכזי חירום ומרכז הגנה ופותרו תוכניות לטיפול בילדים נפגעים ובמשפחות פוגעות. הורחבה עבודתם של חוקרי הילדים ושל המשטרה. נוצרה פרקטיקה משולבת של עבודת המשטרה, פקידי הסעד, הפרקליטות, חוקרי הילדים ומערכת הבריאות. כל התחום של טיפול בילדים בסיכון נדרש לחשיבה מחדשת ולשידוד מערכות.

בעקבות החוק החדש עלה הצורך לפתח מערכות מתאימות לאבחון ולטיפול. יש לציין כי החוק אופיין בגישה טיפולית ואפשר לפקיד הסעד להמליץ למשטרה שלא לפעול במסלול הפלילי אלא בדרך אחרת - כדי שלא לגרום לקטין לפגיעה משנית מיותרת.

2.3. חוק סדר הדין הפלילי – תסקיר נפגע (תיקון התשנ"ה, התש"ס)⁹

בראיות לקביעת העונש בעבירות מין, המחוקק הביא בחשבון כי הנפגע מעבירת מין מתקשה לתאר את הפגיעה או את ההתעללות וכי קשה להעריך את עוצמת הפגיעה בהתבסס על תיאור חיצוני של ההתרחשות. לכן נקבע בחוק כי השופט רשאי להורות לעובד ציבור שמונה לכך להגיש לו תסקיר על מצבו של הנפגע ועל הנזק שנגרם לו כתוצאה מן העבירה.

חוק זה הטיל תפקיד נוסף על קציני המבחן למבוגרים ועל פקידי הסעד לחוק הנוער. החוק דרש גם לפתח מתודה חדשה של הערכת מצבו של הנפגע והנזק שנגרם לו. לאחרונה נחקקו הרחבות לחוק, המחייבות כתיבת תסקירים לפגיעות אלימות.

2.4. אשרור "האמנה הבינלאומית לזכויות הילד"

נוסף על החקיקה הישראלית המואצת, חלו גם השפעות חיצוניות בתחום ההגנה על ילדים. בשנת 1991 אשררה מדינת ישראל את "האמנה הבינלאומית לזכויות הילד"¹⁰. בעקבות אשרור האמנה התעורר הצורך בבחינה מחודשת של הערכים והנורמות שנקבעו בחקיקה ובתוכניות השונות להגנת ילדים, כדי להבטיח שזכויות הילדים לא תיפגענה בהליכים השונים. אמנם, זכותו של ילד להיות מוגן, אך יש לזכור כי גם הגנת יתר עלולה לפגוע בזכויותיהם השונות של ילדים, כגון זכותם להביע את דעתם וזכותם לגדול בחיק משפחותיהם.

תיקוני החקיקה שנסקרו לעיל מצביעים על מגמות חדשות: הבנת משמעותה של ההתעללות, לצד הגנה על זכויות הקורבנות והמשפחות ואפילו על זכויות הפוגעים. השמירה על זכויות האדם מתנהלת בד בבד עם ההגנה על הקורבנות בכלל ועל ילדים נפגעים בפרט.

3. פיתוח שירותים ותוכניות לילדים בסיכון

במרוצת השנים פותחו שירותים לילדים בסיכון, להוריהם ולשיקום המשפחות. השירותים הניתנים במסגרת הקהילה הורחבו: הוקמו מעונות יום טיפוליים, פנימיות יום וכן מועדוניות טיפוליות, שבהן הושם דגש גם על טיפול להורים.

9 חוק סדר הדין הפלילי (נוסח משולב), התשמ"ב-1982, פרק ה': הליכי משפט, סימן ז' פסק דין, ראיות לקביעת העונש (תיקון התשנ"ה, התש"ס), סעיף 187 רבתי.

10 אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, 1989, אושררה בידי ישראל ב-4 באוגוסט 1991, כתבי אמנה 1038, כרך 31, עמ' 221.

הפנימיות הטיפוליות הורחבו אך הן. בשנת 1978 הקים שירות למען הילד את המוסד "רעים", שנועד להכין ילדים לקראת אימוץ ולהגן עליהם עד תום ההליך המשפטי. המוסד אפשר גם לבחון מחדש את האפשרות להחזיר את הילד לביתו, אך שלא זו הייתה מטרתו המוצהרת. "רעים" היה מוסד יחיד מסוגו ומצומצם בהיקפו, אך משעריו נשמעה לראשונה האמירה כי הוצאת ילד מביתו איננה סופה של דרך, כי אם התחלה של העבודה הטיפולית ושל תהליך קבלת ההחלטות באשר לעתידו.

בשנת 1985 הוקם **בית המעבר** בבאר שבע, שנועד לספק מסגרת טיפולית קטנה ואינטימית המאפשרת לאבחן את הילד הנפגע ואת הוריו ולהגיש להם טיפול. בתי המעבר מטרתם לבחון אם ניתן להחזיר את הילד לבית הוריו או לשמר בדרך אחרת את מערכת היחסים המשפחתית, או שמא אין מנוס מלהפריד את הילד ממשפחתו ולמסרו לאימוץ. עד הקמת בתי המעבר, רוב הילדים שהוצאו מבתיהם הועברו לפנימיות. עם זאת, רק בתי מעבר מעטים הוקמו לאורך השנים.

בין המערכות החדשות שפותחו, ראוי להזכיר את **מרכזי החירום**. עם חקיקת חוק חסרי הישע בשנת 1990, עלה הצורך להקים מקלטים לילדים שיאובחנו כילדים מוכים, מתוך הערכה שיהיה צורך להרחיקם מן הבית. בהתבסס על הניסיון המוקדם של בתי המעבר ועל תהליך החשיבה שקדם לחוק, הוחלט להקים מרכזי חירום שיספקו הגנה טיפולית ראשונית ויאפשרו אבחנה מהירה של האירועים, אבחנה של המערכת המשפחתית, טיפול ראשוני וקבלת החלטות. מרכזי החירום שנפתחו ברחבי הארץ שיקפו את הניסיון להתמודד עם ההכרח למנוע התעללות, מחד גיסא, ועם הערך של שמירה על שלמות המשפחה, מאידך גיסא. במסגרת ניסיון זה הוקמה יחידה טיפולית יעוצית שאפשרה - במקרים שבהם הערכת הסיכון לא הייתה גבוהה - להשאיר את הילד בביתו, לאבחן ולהגיש טיפול בלי לנתקו ממשפחתו, שהרי הניתוק הוא טראומה בפני עצמה.

נוסף על כך, פותחו גם **תוכניות טיפוליות להורים פוגעים** במסגרת הקהילה. דוגמאות לכך הן קבוצות משותפות של הורים וילדים שפותחו בירושלים ותוכניות כגון "חמלה" ו"קדם". תוכנית "חמלה", שיובאה מארצות הברית, מציעה טיפול קבוצתי להורים שפגעו פיזית בילדיהם. הטיפול מנוהל בקבוצות מעורבות של אבות ואמהות. התוכנית - הפועלת במקומות שונים ברחבי הארץ, במרכזי חירום וברשויות המקומיות - זוכה להישגיה רבים. במקרים מסוימים, בית המשפט הדין בעונשו של הורה משהה את החלטתו בציפייה להמלצות מנחי הקבוצה. תוכנית "קדם", שיובאה מניו-זילנד, מציעה דגם של קבוצות דיון משפחתיות שבהן המשפחה המורחבת דנה בעתידים של

הילדים מתוך היכרות ואכפתיות, מתגייסת לעזרתם ומקבלת החלטות. החלטות אלו, אם הן בתחום הסביר, יוצגו כהמלצות לבית המשפט. תוכנית זו פועלת בהצלחה רבה בשירות המבחן לנוער; בתחום הפגיעות בתוך המשפחה, תהליך הפיתוח של התוכנית הוא אטי יותר.

בתחום הפגיעות המיניות, שורה של עמותות ובהן אל"י, הקרן לילדים ונוער בסיכון (בטל"א), קרן רש"י, מיט"ל, ענבל אשלים ועוד פיתחו מערך שלם של **טיפול בקורבנות של פגיעות מיניות ובפוגעים מינית**. בהמשך פותחו גם תוכניות לטיפול בקטינים הפוגעים מינית, דוגמת תוכניתה של ד"ר טליה אתגר בעמותת עלם.

במסגרת המערכות החדשות הולכים ומוקמים גם **מרכזי הגנה**. כאשר מתגלה אירוע של פגיעה או התעללות, נדרשת פעילות משולבת של גורמים רבים, והקושי בתיאום ביניהם גורם במקרים רבים לפגיעה משנית בקטין ובבני משפחתו. כדי למנוע את הפגיעה המיותרת הזאת, הוחלט על הקמת מרכזי הגנה. המרכז הראשון נפתח בירושלים בשנת 2002 והשני נפתח השנה בבית החולים ע"ש שיבא. הכנסת אישרה תקציב להקמת חמישה מרכזים נוספים וקבעה את הקמתם בחוק.

מרכזי ההגנה מטרתם לספק פעילות משולבת של כל המערכות הרלוונטיות החייבות לפעול על פי חוק: המשטרה, הפרקליטות, מערכת הרווחה (חוקרי ילדים ופקידי סעד לחוק הנוער), מערכת הבריאות (בדיקות פורנזיות לקביעת רמת הנזק) ומערכת החינוך (שהיא גורם הדיווח העיקרי). המערכת המשולבת משפרת את התקשורת בין גורמי הטיפול והאכיפה השונים; התוצאה היא יעול התהליך, אבחון מהיר יותר וקבלת החלטות מהירה. נוסף על כך, מרכזי ההגנה עשויים לספק מקום מיוחד למשפחות הנתונות במצוקה. משפחות המתקשות להיחשף בפני המערכות האחרות מצליחות להיפתח במרכז ההגנה, משום שהוא מיועד כל כולו לסייע להורים וילדים להתמודד עם פגיעות בתוך המשפחה ומספק תחושת הגנה ופרטיות.

בד בבד עם פיתוח נרחב של שירותים לילדים בסכנה, שירותים בקהילה, שירותים חוץ-ביתיים ושירותים מגשרים כמו מרכזי החירום, חל תהליך מואץ של הגנה על ילדים בחיק משפחותיהם. דיונים מעמיקים התנהלו בשאלות הבאות: האם תוכניות המניעה הקיימות רחבות ומקיפות דיין? האם הן מאפשרות לגורמי הרווחה להגיע אל משפחות הסובלות מקשיים ולסייע להן, לפני שדפוסי ההתנהגות הבעייתיים יפכו להתעללות הדורשת התערבות דרסטית עד כדי הרחקת הילד? האם השירותים הקיימים אמנם נגישים למשפחות אלו? והאם השירותים הללו, ובהם שירותי החינוך

והרפואה, יודעים לאבחן משפחות במצבים מעין אלה ולהגיש להן שירות? מה מקומן של עמדותיהם האישיות של המטפלים למיניהם, לצד הידע המקצועי? האם אנשי מקצוע שאינם שלמים עם החלטותיהן של הוועדות אכן מסוגלים לבצען?¹¹

הלבטים והוויכוחים בדבר עומק ההתערבות בחיי המשפחות והילדים התנהלו במחלקות הרווחה, בוועדות ההחלטה, באקדמיה ובכנסת ובאו לידי ביטוי בדיונים בבתי המשפט. בעקבות זאת הוקמה בשנת 2002 ועדת גילת לבדיקת תפקודן של ועדות ההחלטה, שהמליצה במסקנותיה להעמיק את שותפות ההורים בהתלבטויות ובתהליכי קבלת ההחלטות בוועדות. מגמה זו קודמה עוד עם פיתוחה של התוכנית "עם הפנים לקהילה", שביקשה להרחיב את שירותי המניעה והסיוע במסגרת הקהילה. בשנת 2003 מינתה הממשלה ועדה ציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה בראשות פרופ' הלל שמיד. בעקבות מסקנות ועדת שמיד, שהוגשו לראש הממשלה בשנת 2006,¹² הוקצו תקציבים נכבדים לפיתוח שירותים בקהילה.

אם כן, העיסוק בנושא של התעללות בילדים התפתח לאורך השנים וידע שלבים שונים: מהגנה על זכויות ההורים, דרך הגנה על טובת הקטינים, הגנה על שלום הקטינים, הגנה על זכויות הקטינים, ועד פיתוח שירותי מניעה נרחבים להגנה על שלום הילד והמשפחה. המטרה הנכספת היא להבטיח איזון נכון בין הערכים השונים ולאפשר את קיומם יחד.

4. דיון

התחום של התעללות בילדים התפתח לאורך השנים וידע שינויים מרחיקי לכת. כלי האבחון והטיפול, התפיסות החברתיות, החקיקה - כל אלה השתכללו וקיבלו פנים חדשות. המקצועות הטיפוליים - פסיכיאטריה, פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית - רכשו ידע רב ומיומנויות חדשות. הרפואה הפורנזית התמקצעה בכל התחומים הקשורים לפגיעות פיזיות ומיניות. בתחום החינוך פותחו שיטות חדשות לאיתור ולהתערבות במקרים של ילדים מוכים. במישור המשפטי, מעבר לחקיקה הנרחבת שעיקרה הוצגו לעיל, נערך תהליך מעמיק של למידה והתמקצעות בתחום של סיוע לעדים ולקורבנות ובתחום השימוש בהליך המשפטי. במשטרה הוקמו יחידות לטיפול בנושא.

11 ו' סלונים נבו ו' לנדר, "האם טובת הילד יכולה להתקיים בנפרד מטובת המשפחה? מחשבות והמלצות לשינוי", חברה ורווחה - רבעון לעבודה סוציאלית, חברה ורווחה, כ"ד 4 (2004), עמ' 401-433.

12 "דיון וחשבון הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה", בראשות פרופ' הלל שמיד, הוגש לראש ממשלת ישראל ולשר הרווחה, מרס 2006.

בין הפעולות המרשימות שהתפתחו בשלושים השנים האחרונות יש לציין במיוחד את הלמידה ואת ההיערכות המשותפת של כל המערכות העוסקות בנושא. מאמצים אדירים הושקעו בגיבוש תיאום בדרכי העבודה. נכתבו נהלים משותפים המחייבים את גורמי המשטרה, הפרקליטות, החינוך, הבריאות והרווחה. נערכו כנסים, סדנאות וימי עיון משותפים ונפרדים לגופים השונים. הפעילות המשותפת, כך למדנו, לא רק מקלה על הקורבנות ועל המשפחות, אלא גם פותחת בפנינו פתח להבנה נכונה יותר של מצבים סבוכים ומוסתרים, שהנטייה להכחישם ולהבליעם אינה מאפשרת לנו לאבחנם נכון ולהתערב בהתאם.

פריצות הדרך בהכרה בתופעה של התעללות בילדים ובהבנתה היו אטיות וקשות להשגה. אין מדובר בתגליות או בתובנות מדעיות. התובנות צריכות היו לפרוץ דרך מסך של ערכים מוסריים, מקצועיים ותרבותיים. מדינה צעירה, המנסה לסייע לאוכלוסיות קשות יום הנתונות במצוקה, אינה מחפשת בהן פגמים מוסריים. ובאשר לאוכלוסיות הוותיקות, המחשבה שהורים עשויים לפגוע בילדיהם בזדון עמדה בניגוד לתפיסות אנושיות בסיסיות, ובודאי שעמדה בניגוד לתפיסה העצמית של ההורים. העובדה שמורשות תרבותיות רבות לא פסלו ענישה גופנית של ילדים למטרות חינוך רק הקשתה עוד יותר לפרש חינוך מסוג זה כהתעללות. כאשר נחלש בהדרגה מנגנון ההכחשה והאירועים עלו וצפו על פני השטח, הגיב הציבור פעמים רבות בזעזוע ובחוסר אמון, כפי שבא לידי ביטוי גם בתקשורת.

הסערות התקשורתיות שיקפו את מעמדן של קבוצות שונות באוכלוסייה. המגזר החרדי סירב להיחשף, אסר על אנשיו להלשין ולמסור עדות למשטרה וטען לזכותם של הורים ומורים להכות ילדים לצורכי חינוך. ואמנם, המסורת של פגיעה גופנית בילדים בידי הורים ומורים מופיעה במקורות. כפי שמציינים ד"ר מרדכי פרישטיק¹³ וכן יפעת בויער וד"ר יצחק קדמן¹⁴, במקורות מופיעים גם חילוקי דעות הלכתיים באשר לשימוש בענישה גופנית ובאשר לאופן הענישה. ואולם, אף שאין מחלוקת על כך שעבירות מין כלפי ילדים אסורות באיסור חמור, הרי מחשש מפני הוצאת שם רע למשפחה ולקהילה, הוסיף המגזר החרדי להילחם בהתערבות הרשויות גם במקרים של פגיעות מיניות קשות.

13 מ' פרישטיק, "אלימות פיזית של הורים לילדיהם בהיסטוריה היהודית ובמשפט העברי", חברה ורווחה - רבעון לעבודה סוציאלית, ט' 1 (1988), עמ' 45-63.

14 י' בויער וי' קדמן, "בין ענישה גופנית להתעללות: רב המשותף על השונה", בתוך: התעללות והזנחה של ילדים בישראל: הנפגעים, אכיפת החוק והמשפט, רפואה, חינוך ורווחה, בעריכת ד' הורביץ, י' בן יהודה ומ' חובב (ירושלים: אשלים, 2007).

החברה הערבית, על מגזריה השונים: נוצרים, מוסלמים, ובתוכם בדואים ודרוזים, אף היא מסרבת לחשוף אירועי אלימות בתוך המשפחה. הרקע התרבותי לכך שונה ולא שונה: מעמדם של ילדים ונשים במשפחה נמוך. החברה המסורתית פטריארכלית. אין להתערב בדרכי חינוך והתנהגות של אבי המשפחה, כולל מכות ואף רצח על כבוד המשפחה. התערבות של המימסד תתקבל כפגיעה בכבוד המשפחה. נוסף לכך, המחויבות של הפרט והמשפחה לקולקטיב, לחברה השבטית, דורשת שמירה על כבודה. כפי שמציין במאמרו ד"ר מוחמד חאגי יחיא^{15,16,17}. אף בתרבות המסורתית הערבית חלים סדקים. רמת ההשכלה הולכת ועולה ועמה החשיפה לתרבות המערבית. הרחבת ההשכלה הינה לגברים ונשים והאיזון בתוך המשפחה משתנה ואתו ההכרה בצורך להגן על ילדים מפני התעללות. עדיין הנושא רגיש ויש שונות מקהילה לקהילה. עדיין אנשי מקצוע שוקלים בזהירות דרכי התערבותם למניעת פגיעה מיותרת ומניעת סיכון של בני משפחה. ובכל זאת, השינוי, שהינו הדרגתי, גדול. מספר הילדים הזוכה להגנה ולטיפול, גדל. מספר המשפחות המבקשות/מוכנות לקבלת עזרה ולהביא לשינוי בדרכי טיפול בילדיהן, הולך ומתרחב.

החברה הערבית והן החרדית אינן יוצאות דופן בניסיונות ההתגוננות שלהן. כל קבוצה חברתית סגורה נאבקת על ניקיון כפיה, כולל החברה הקיבוצית. גם עולים חדשים המואשמים בהתעללות רואים בכך אקט של התנכלות ושל דחייה חברתית; הם סבורים כי מדובר בהכתמה של הקבוצה כולה ותובעים בתוקף את עלבונם. חלק מההסתגרות וההתגוננות נובעות מתרבות מסורתית וחלק מהתנגשות וקושי בקבלת הממסד. לחברה החרדית קושי דתי בקבלת הממסד, לחברה הערבית קושי פוליטי ולעולים החדשים, עצם היותם חדשים, שונים וחשים מודרים. אך כאשר מצליחים להתנתק מהתירוץ המגזרי, נותר הכאב העמוק של התערבות חיצונית בחיי המשפחה שהינו אוניברסלי.

בהדרגה, החברות השונות הולכות ומתגייסות להגנת ילדיהן, וגם בקהילות העולים נרגעות הרוחות עם ההתאקלמות בארץ. ובכל זאת, מדי פעם מתלקחת סערה המלווה בסיקור תקשורתי מופגן. הרגשות הנשמעים אז נעים מזעזוע עמוק לנוכח

15 Muhammad M. Haj-Yahia. Ph.D. "Wife Abuse and Battering in Sociocultural Context of Arab Society" in: Family Process, Summer 2000: 39,2: Research Library Core, Pg. 237

16 Muhammad Haj-Yahia and Elisheva Sadan "Issues in Intervention with Battered Women in Collectivist Societies" in: Journal of Marital and Family Therapy. January 2008 Vol. 34 NIH3

17 Muhammad Haj-Yahia Ph.D. "Attitud of Arab Women Toward Different Putterns of Coping With Wife Abuse" In Journal of Interpersonal Violence, Vol. 17 No. 7, July 2002, 721-745

ההתעללות הקשה ועד חוסר אמון בממצאי המשטרה ובהתנהלות של שירותי הרווחה. אין מנוס מלקבוע כי מדובר בנושא טעון רגשית מן המעלה הראשונה, המעורר חרדות וכעסים בקרב הציבור כולו. גופים חברתיים ופוליטיים שונים פועלים לקידום תיקוני חוק בכיוונים חדשים – חלקם מבקשים להגביר את ההגנה על הילדים; אחרים דורשים להגן על זכויות הורים.

לאחר עשרות שנים של פעילות בנושא נצבר ידע אבחוני, טיפולי ומשפטי רב ואיכותי. דרכי השילוב בין המערכות השונות, הנהלים המשותפים, קבוצות הלמידה בתוך כל מערכת ובין המערכות ותהליכי קבלת ההחלטות – כל אלה סוללים לנו את הדרך להתמודדות מושכלת ואנושית עם הנושא הכאוב.

ובכל זאת, גם אנחנו – אנשי מקצוע ממגוון תחומים – ניגשים אל הנושא כשעל כתפינו מטען רגשי כבד. רובנו הורים לילדים, כולנו היינו ילדים בעבר, ולכן גם אנחנו מתקשים לפלוש לפרטיותה של משפחה. כולנו חשים אחריות לגורלם של הילדים. אנו מודעים לכך שהפרדת ילד מהוריו היא פגיעה קשה – אך כך גם השארתו בבית מתעלל. עלינו לזכור שרגישותו של הנושא מזמנת עילות חדשות להכחשה, להדחקה ולהתעלמות. אין לפסול את האפשרות שיבוא יום והמחוקק ייזום חוקים חדשים שיהפכו על פיה את התפיסה המקצועית-חברתית המקובלת כיום. מכל מקום, תמיד נידרש לידע רב, למיומנות גבוהה, לבחינה עצמית ולאנושיות. אין זה מקרה שנדרשו שלושים שנה כדי לפתח את היכולות הטיפוליות שברשותנו כיום. יש לשער שהעיסוק בתחום של התעללות בילדים עוד יוסיף להתפתח ולהשתנות ללא הרף.

